

Iszlamizálódás és Behódolás

Michel Houellebecq igazi botrányszerző, legújabb könyve talán az egyik legolvasottabb és legfelkapottabb könyv világszerte.¹ A Behódolás sokrétű könyv, amelyben érdekesen keveredik a valóság és a fanyar utópia, az erotikus merengés és a társadalmi szatíra. A könyv alapézise, hogy Európában a szexuális forradalom, emancipáció, liberalizmus és individualizmus egy élheteretlen és működésképtelen társadalmat eredményezett,² ezért a változás szükségszerű, ugyanakkor a keresztény tradícióhoz már nem lehet visszatérni, tehát „Nyugat alkonyára” csak az iszlám adhat megoldást. A mű egy középkorú francia irodalmár (François) személyén keresztül mutatja be az iszlám térnyerésének külső (politikai és társadalmi), illetve belső (egzisztenciális és lelki) okait, ahol a hangsúly nyilvánvalóan az utóbbi folyamatokra kerül. A könyv persze „csak” egy szatirikus fikció, ennek ellenére alkalmas arra, hogy elgondolkodjunk az iszlám hatalomra kerülésének a lehetőségeiről és következményeiről.

(Az elnökválasztás előtt) François viszonylagos jólétben éli egyhangú és végtelenül magányos életét. Mint az író más regényeiben, itt is meghalnak a főhős elvált szülei, és ez itt is alig érinti őt érzelmileg. Redukált életét csak intellektuális és szexuális örömeik teszik elviselhetőbbé. Az előbbi forrása Joris-Karl Huysmans (1848–1907), aki az irodalmi dekadencia egyik vezető képviselőjéből vált katolikus hitvallóvá, s akinek François régóta elismert szakértője. Az utóbbit pedig azok a hallgató lányok biztosítják, akikkel – bár egyre ritkábban – szexuális kapcsolatot alakít ki.

Bár az önző és rezignált főhőst, a kutatómunkáján és a szexen kívül minden, így a politika is mérhetetlenül unat, mégis a 2022-es francia elnökválasztás meglepő fejleményei felkeltik az érdeklődését. A szélsőjobboldali Nemzeti Front vezére (Marine Le Pen) toronymagasan vezet, s mögötte fej-fej mellett lohol a Szocialista Párt jelöltje (Manuel Valls) és a Muzulmán Testvériség vezetője (Mohammed Ben Abbes, feltehetően egy fiktív karakter). Később a Nemzeti Front vagy a Muzulmán Testvériség radikális szárnya katonai akciókkal megpróbálja megakadályoznia választásokat, mert attól félnek, hogy a másik oldal fog nyerni. François ez idő alatt elhagyja Párizst, egyrészt, hogy elkerülje a polgárháborút, másrészt, hogy Huysmans életével kapcsolatban további inspirációkat kapjon. A polgárháborús események jelentéktelensége nehezen elfogadható; ez a rész szinte szürreális módon jelenik meg, szemben azzal a realista ábrázolással, ami általában a művet jellemzi.

Houellebecq egyáltalán nem tünteti fel negatív színben a Muzulmán Testvériséget. Mohammed Ben Abbes egyáltalán nem hasonlít a rettegett Iszlám Állam vezetőire, nem tervez diktatúrát, nem teszi kötelezővé az új vallás felvételét, leszereli a szélsőségeket, sőt épkezláb gazdasági ötletekkel áll elő. A szerző Franciaország iszlamizálódásának egy alapvetően békés, demokratikus és önkéntes alapokon álló formáját mutatja be. Ugyanakkor a Muzulmán Testvériség az iszlám kultúrát és tradíciót akarja érvényre juttatni. Ez elsősorban olyan társadalmi és kulturális elemeket foglal magába, mint a női emancipáció visszaszorítása, a többnejűség fokozatos bevezetése, a világi oktatás gyengítése és a vallási oktatás erősítése, de vannak gazdaságpolitikai elemei, úgymint a családi és kisvállalkozások erősítése. (86. o.) Az iszlám szó, hangsúlyozza Rostoványi (2008), egyaránt utal a vallásra, továbbá a vallás köré szerveződő civilizációra, kultúrára és politikára. „Az iszlám tehát korántsem olyan »szűken értelmezett« vallás, amely pusztán a teológiára vagy a vallásgyakorlásra lenne redukálható. Az iszlám – pontosabban az »ide-

ális», mondhatnánk azt is: utópikus iszlám – az élet minden területét átfogó és szabályozó komplex rendszer, amelyben a vallásgyakorlat csak viszonylag kis részt foglal el, s a többi a mindennapi élet különböző »szekuláris« szféráira vonatkozó előírásokat, útmutatásokat tartalmaz.³ A szekularizáció és modernitás miatt a nyugati világban egy keresztény párt győzelme nem jelenti az emancipáció, az abortusz és a válás eltörlését, illetve általában a feudalizmus visszaállítását. Mivel az iszlám nem ment keresztül egy szekularizációs folyamaton, ezért minden iszlám párt szükségszerűen az „ideális” iszlám értékek bevezetésére, s így a nyugati életforma felszámolására fog törekedni. Ehhez képest másodlagos jelentőségű, hogy ezt az alapvető célt egyes muzulmánok erőszakos, míg mások demokratikus eszközökkel próbálják megvalósítani.

A társadalmat Houellebecq a tradicionális és keresztény múlt, a liberális jelen és a szintén tradicionális, de muszlim jövő dimenziójában vizsgálja. Houellebecq végig azt hangsúlyozza, hogy a keresztény múlt és az iszlám jövő, fő vonásaiban: vallásosságában, tradícionálisában, patriarchális jellegében, de ami a legfontosabb működőképességében hasonlít egymáshoz, miközben mindkettő élesen szemben áll a szekularitásra, liberalizmusra és individualizmusra épülő, de ebből adódóan szétesőben levő nyugati jelennel szemben. „És amúgy is, a muszlimok igazi ellensége, amit mindenekfelett gyűlölnék és rettegnek, az nem a katolicizmus, hanem a szekularizáció, a laicizálódás, a materialista ateizmus. Szemükben a katolikusok hívő emberek, és a katolicizmus a Könyv egyik vallása; csak meg kell győzni a katolikusokat, hogy tegyenek még egy lépést és térjenek át az iszlám hitre...” (160. o.)

Houellebecq tézise szerint a liberális individualizmusra és emancipációra épülő társadalom, s azon belül elsősorban a férfi-nő kapcsolat szubjektív és objektív szempontból is tökéletes kudarc. Egyrészt mert a fiatalok – és a nem annyira fiatalok – szerelmi kapcsolatai általában nem végződnek házassággal és családalapítással, ahogy azt két kortársának, Aurélie-nek és Sandra-nak az esete is mutatja, „Az rögtön nyilvánvaló volt, hogy Aurélie-nek nem sikerült házastársi kapcsolatra lépnie senkivel, a fűtő viszonyok pedig egyre nagyobb undort ébresztettek benne, érzelmi élete pedig a visszafordíthatatlan és végleges katasztrófa felé araszolt.” (19. o.) François és Myriam kapcsolata is felbomlik, ugyanis a férfi képtelen elköteleződni a nő mellett. Másrészt, mert a házasságok jelentős része, Franciaországban több mint a fele, válással végződik. Ezt látjuk egyrészt François szülei esetében is, de egy kortársának, Brunonak és feleségének (Annelise-nek) az esetében is. Az emancipációs elvárásokkal összhangban a nő reggel csinosan és elegánsan megy el dolgozni a munkahelyére, körülbelül „este kilenc felé ér haza, kimerülten [...], ekkorra Annelise-ből már kimegy minden erő, kinyúlt pólóba és melegítőgatyába bújik, így mutatkozik ura és parancsolója előtt, és Bruno úgy érzi, nyilvánvalóan úgy érzi, hogy tulajdonképpen kicsesztek vele...” (97–98. o.) A család objektív értelemben vett kudarcáért pedig a liberális individualizmus a felelős: „...amilyen mértékben sikeres volt a liberális individualizmus, amikor szétbomlasztotta az olyan átmeneti struktúrákat, mint a haza, a céhek és a kasztkok, oly mértékben készítette elő a saját bukását, amikor nekirontott a legvégső struktúrának: a családnak, vagyis a népszaporulatnak, ami után értelemszerűen eljött az iszlám ideje.” (280. o.)

Itt jegyzem meg, hogy a „népszaporulatra” vonatkozó demográfia ennél árnyaltabb képet mutat. A 2013-as adatok szerint Franciaországban a termékenységi arányszám lényegében ideális (2,0 gyerek/nő).⁴ A muszlim lakosság termékenységi arányszáma ennél magasabb (2,8 gyerek/nő), míg a nem-muszlim lakosság termékenységi arányszáma ennél alacsonyabb (1,9 gyerek/nő).⁵ Azonban még az utóbbi arányszám is alapvetően jónak tekinthető, mert közel van a lakosság egyszerű reprodukcióját biztosító 2,1 gyerek/nő értékhez. Mindamellet, ha ezek az arányszámok tartósan fennmaradnak, akkor a nem-muszlim újszülöttek száma minden generációban minimálisan mértékben csökken, mi-

közben a muszlim újszülöttek száma határozottan nő, generációnként 140%-kal. Másrészt az is igaz, hogy vannak olyan európai országok, ahol a termékenységi arányszám riasztóan alacsony, így Portugáliában és Lengyelországban 1,2, míg Magyarországon 1,3 gyerek/nő, ugyanakkor ezekben az országokban csak elenyésző arányban vannak muszlimok. Azonban Németországot már egyidejűleg jellemzi az alacsony termékenységi arányszám (1,4 gyerek/nő, vagyis az újszülöttek száma minden generációban 70%-kal csökken) és a bevándorló muszlimok gyorsan növekvő aránya. Ezért a külső feltételek szempontjából Németország gyorsabban iszlamizálódhat, mint Franciaország.

Ebben a politikailag és kulturálisan kiélezett helyzetben az egyik lehetséges alternatívát a Nemzeti Front jelenti, amelynek egyik kulturális csoportja az Identárius Blokk, akik az „*európai benszülöttek*” érdekeit képviselik. Elméletük lényegét Lempereur brosúrája („*Hogyan készítsünk elő polgárháborút?*”) tartalmazza. „*(A) transzcendencia szelekciós előny, hiszen azoknak a pároknak, akik a Könyv három vallásának egyikét vallják, akik megőrizték a patriarchális értékeket több gyerekük születik, mint az ateista vagy agnosztikus pároknak. [...] Az ateista humanizmus tehát, amelyen a világi „együttélés” fogalmán alapul, rövid időn belül el fog tűnni, az egyistenhitű népesség százalékaránya rohamos növekedésnek indul, és ez leginkább a muszlim népességre áll – és akkor még nem is beszélünk a bevándorlásról, ami még jobban kiemeli ezt a jelenséget. Az európai identáriusok szerint nem is kérdés, hogy a muszlimok és a népesség fennmaradó többi része között előbb vagy utóbb szükségszerűen kitör a polgárháború. És ebből szerintük az a tanulság, hogy csak akkor van esélyük megnyerni ezt a háborút, ha az minél hamarabb kitör – mindenestre 2050 előtt, de ha lehet jóval hamarabb.*” (72. o.)

Az identáriusok álláspontja azonban vitatható. Ugyanis az istenhit és a tradicionalitás genetikailag nem öröklődik, ezért az utódok elvileg mindig szakíthatnak, és egy szekularizált világban általában szakítanak is a hagyománnyal. Tehát nem szükségszerű az „*egyistenhitű népesség*” százalékarányának a rohamos növekedése. Elvileg az a lehetőség sem zárható ki, hogy Franciaországban az ateista humanisták és a szekularizált keresztények mellett megjelennek a szekularizálódó muzulmánok is. S ebből következően elvileg a polgárháború elkerülhető, hiszen ezen csoportok között már nincsenek antagonisztikus ellentétek. A gyakorlatban a helyzet mégsem ilyen egyszerű, hiszen még ha nagy számban léteznek is szekularizált muzulmánok, maga az iszlám nem-szekularizált. Ahogy azt Rostoványi (2008) is megállapítja: „*Ami a szekularizáció mai helyzetét illeti, ... »explicit szekularizmus« csak minimális mértékben van jelen.*”⁶ Tehát az iszlám ragaszkodik az állam és a társadalom irányításához. Houellebecq idézi Khomeini ajatollah híres mondását: „*Ha az iszlám nem politika, akkor az iszlám semmi.*” (231. o.)

A másik álláspontot az iszlamizált rektor (Redinger), „*Tíz kérdés az iszlámról*” című pamfletje jelenti. „*A világ teremtője ... a lélektelen kozmosz megteremtésekor a geometria törvényei szerint építkezett. Az élőlények esetében viszont a természetes kiválasztódás révén mutatkoznak meg a Teremtő szándékai... és minden állati faj – beleértve az embert is – ugyanazon törvények szerint működik: csak bizonyos egyedek alkalmasak rá, hogy továbbadják a magjukat, és létrehozzák a következő generációt, amelyből azután végtelen számú generáció jön létre. Az emlősök esetében [...] elsősorban a hímekre nehezedik a szelekciós nyomás. Tehát a hímek közötti egyenlőtlenséget – hogy tudniillik egyes hímek élvezetét több nőstény is szolgálja, míg mások meg vannak fosztva ettől – nem szabad a poligámia előidézte elfajzásnak tekintetni, éppen ellenkezőleg, ez a tulajdonképpeni célja. Így teljesedik ki a faj sorsa.*” (279. o.)

A javak elosztása szempontjából az iszlám a hierarchikusan tagolt társadalmat preferálja. „*... jelentős távolságnak kell lennie a tisztességes szegénységben élő széles néptömegek és a fényűzően gazdag egyének parányi hányada között, nekik olyan gazdagnak kell lenniük, hogy túlzó, örült költsékezésbe verhessék magukat...*” (281. o.). Ebben a struktúrában a nő

is pusztán egy jószág, akit az apa vagy a férj birtokol. A legtöbb európai férfi nincs annak a tudatában, hogy a férfiak és a nők egyenlő számaránya miatt, a többnejűség azzal a társadalmi következménnyel jár, hogy a kevés domináns (erős, intelligens, befolyásos és legfőképp gazdag) férfi feleségül veszi a nők többségét, s így a sok dominált férfinak egyáltalán nem jut nő, illetve feleség. Ez a hierarchikus struktúra François számára nem jelent problémát, miután a rektor megnyugtatta, hogy ő az iszlám társadalomban a domináns férfiak közé fog tartozni, akiknek magas fizetés és sok engedelmes és odaadó feleség jár.

Tehát François iszlamizálódása és behódolása emberileg érthetővé válik. Ebből viszont legrosszabb esetben is csak a hasonlóan önző, individualista és cinikus férfi elit iszlamizálódása és behódolása következik. Az persze vitathatatlan, hogy a férfi elitnek meghatározó szerepe van a társadalmi folyamatokban, ugyanakkor azt is hangsúlyozni kell, hogy a társadalom döntő többségének az iszlamizálódás érdeksérelmet okoz. Nyilvánvalóan rossz a nőknek, akik az iszlamizálódás következtében elveszítik autonómiájukat és pusztán a férfiak tulajdonává válnak, másrészt rossz az alacsonyabb státusszal és fizetéssel rendelkező férfiaknak is. A Pareto-elv alapján ők a férfi lakosság úgy 80%-át alkotják. Tehát a nem-muzulmán társadalom 90%-a számára az önkéntes iszlamizáció egy elfogadhatatlan opciót jelent. Ezért ha mégis kirobbana egy polgárháború, akkor az sokkal véresebb és keményebb lenne, mint ahogy azt a Behódolásban olvashatjuk. Ebben a polgárháborúban az egyik oldalt a radikális muszlim lakosság, az iszlamizáló férfi elit és az általuk irányított erőszakszervezetek, míg a másik oldalt a nem-izlamizáló „európai” lakosság alkotná.

(Az elnökválasztás után) A választások második fordulójába a Nemzeti Front (32,4%) és a Muzulmán Testvériség (22,3%) jelöltje jut be. (80. o.) A mérleg nyelvét jelentő Szocialista Párt (21,9%) a többi centrista párttal (UMP, UDI) „*kiszélesített* köztársasági frontot» hoztak létre, és beálltak a Muzulmán Testvériség elnökjelöltje mögé.” (154. o.) Így Mohammed Ben Abbes végül megnyeri az elnökválasztást. (173. o.) Houellebecq egyáltalán nem ad explicit magyarázatot arra, hogy a balközép pártok miért a Muzulmán Testvériséggel fognak össze, ahogy arra sem, hogy a választóik, különös tekintettel a női választókra, miért követik a pártelit javaslatát. A hatalomban való részesedésen túl feltételezhetően ebben szerepet játszik az is, hogy a humanista ateisták számára a vallás eleve magánügy, ezért hibásan úgy gondolják, hogy a vallás a muzulmánok számára is magánügy. Mindenesetre így, az eredetileg csak 22%-os szavazati aránnyal rendelkező Muzulmán Testvériség megszerzi a végrehajtó hatalmat, s így belekezdhet a társadalom intézményesített iszlamizálásába. Megjegyzem, jelenleg a muzulmánok a lakosság 5-7%-át jelentik Franciaországban.⁷ A bevándorlás és a népesedési tendenciák miatta azonban ez az arány minden előrejelzés szerint folyamatosan növekedni fog.

Az új kormányban a Muzulmán Testvériség megkapja az oktatási tárcát, sőt a főhős munkahelye a Sorbonne is szaúd-arábiai források révén iszlám egyetemé válik (Új Sorbonne Egyetem – Paris III), ahol természetesen csak muzulmán oktatók taníthatnak. Így az új egyetemi vezetés a főhősnek és a többi világi oktatóknak is felmond, bár tisztességes előnyugdíjat biztosít számukra. Másrészt, az egyetem vezetősége igyekszik minden oktatót, így François-t is, mint muszlim oktatót az egyetemre visszacsábítani. Huysmans kritikai kiadásának ürügyén a főhős közel kerül az egyetem új, már korábban iszlamizált rektorához (Robert Redingerhez), és végül felveszi a muzulmán hitet és visszatér az egyetemre. Ezt a döntést nemcsak a magas fizetés és a két-három hallgató korú feleség lehetősége motiválja, hanem a nyugati civilizáció által kínált életforma elviselhetetlen üressége is.

A választások után a fiatalon nyugdíjazott és így még inkább elszigetelődő főhős egyre közelebb kerül az öngyilkosság gondolatához. „... már képtelen voltam önmagamért élni, és ki másért élhettem volna még? Az emberiség nem érdekelt, sőt undorított, egyáltalán nem tekintettem testvéreimnek az emberi lényeket, az emberiség egy szűkebb hányadát, például a honfitársaim vagy régi kollégáim halmazát pedig még kevésbé. [...] *egy nő kellett volna, ez volt a klasszikus, bevált megoldás, persze egy nő is része az emberiségnek, de egy kicsit különböző embertípust testesít meg, behozza az életbe az egzotikum illatát.*” (213. o.)

Houellebecq megsemmisítő kritikáját adja a nyugatias, emancipált és liberális férfi-nő viszonyoknak, illetve társadalomnak. Szerinte már nincsenek emberi kapcsolatok, és ha vannak is, akkor azok teljesen formálisak és üresek. „*Nézzünk szembe az igazsággal: Nyugat-Európa a szétesés, elrothadás olyan szintjére jutott, ahol már nem képes megmenteni önmagát...*” (285. o.) Így lesz François számára a behódolás szinte megváltás. „... *az emberi boldogság csúcsa a teljes behódolás [...], amikor egy nő behódol egy férfinak, ahogy ez az O történetében is megjelenik, és amikor egy férfi behódol Istennek, ahogy az iszlám elképzei, mindketten valami hasonló érzést élnek át.*” (269. o.)

Az olvasó azonban joggal érzi úgy, hogy François száználmas döntésképtelensége és szenvedése nem csak a modernitás és az emancipáció eredménye. Amit François akar – függetlenséget és stabil kapcsolatot egyszerre –, azt egyetlen társadalmi formáció sem tudja biztosítani, ugyanis ezek az igények a priori kizárják egymást.

(Összefoglalás) Houellebecq fontos kérdéseket vet fel. Ugyanakkor az író érvelése, éppen François speciális személye és helyzete miatt kérdéseket vet fel. Houellebecq kiválaszt egy sok szempontból atipikus főszereplőt, François-t, majd bemutatja, hogy számára a nyugati életforma tarthatatlan és élehetetlen, aki ezért behódol az iszlámnak. Ebből pedig implicit módon az következik, hogy általában a nyugati életforma tarthatatlan és élehetetlen, tehát mindenkinek be kell hódolni az iszlámnak. A műben az egyetlen kivételt a zsidók jelentik, akik nem a behódolást, hanem a kivándorlást választják. Ez a gondolatmenet azonban két ponton is támadható.

(i) Egyrészt François boldogtalanságának nem a nyugati társadalom az oka, hanem a saját szerencsétlen személyisége, amit a végtelen egoizmus, individualizmus és cinizmus jellemez. Ebből fakadóan François egyetlen struktúrában, így az iszlám által biztosított többnejűség keretében sem lehet boldog. Továbbá abból a tényből, hogy a nyugati világban sok önző és cinikus férfi él, nem következik az, hogy ennek társadalmi okai lennének. Ilyen férfiak mindig is léteztek az individualizmustól és az emancipációtól függetlenül.

(ii) Másrészt abból a tényből, hogy François önző és cinikus, nem következik, hogy minden nyugat-európai férfi önző és cinikus, ráadásul, ha a François típusú emberek aránya nem ér el egy kritikusan magas arányt, akkor ez, bár sokak boldogtalanságát okozza, önmagában még nem vezet általában a család és így a társadalom széteséséhez, azaz „a Nyugat alkonyához”. Továbbá François önkéntes iszlamizálódásából és behódolásából maximum csak a hasonló jellemű férfi elit önkéntes iszlamizálódása és behódolása következik. Ugyanakkor a társadalom többségét alkotó nők és alacsonyabb státuszú férfiak sohasem fognak önként behódolni az iszlámnak. Ezért a Houellebecq által vázolt alapvetően békés iszlamizálódás eléggé valószínűtlen szcenáriót jelent. S végül a nyugatias társadalom problematikus sajátosságaiból, ha tetszik, a válságából egyáltalán nem következik, az iszlám társadalom fölénye, amely, ha más jellegű, de szintén súlyos problémákkal terhelt.

Kétségtelen, hogy a francia szerző jól ráérez a nyugati társadalom jelenlegi formájának az egyik súlyos problémájára: az emberi kapcsolatok hiányára és ürességére. Ezt azonban semmiképpen sem kell fátumnak tekinteni. Európa, ha akar, szembe tud nézni a

férfi-nő viszony problémájával, illetve a termékenységi arányszámok zuhanásával, mivel a nyugatias férfi-nő viszony, annak éppen modern és dinamikus jellege miatt elvileg javítható. A szerző Franciaország iszlamizálódásának egy alapvetően békés, demokratikus és önkéntes alapokon álló formáját mutatja be. Ezt a folyamatot nemcsak a „kemény” társadalmi tények (demográfia, bevándorlás), hanem az azokhoz fűződő hibás interpretációk is elősegítik. A jelenleg éppen uralkodó, politikailag korrekt közbeszéd nem teszi lehetővé, hogy szembenézzünk olyan kihívásokkal, mint a nyugati családmódel válsága, az „európai bennszülöttek” termékenységi arányszámának drámai mértékű csökkenése, továbbá azzal a ténnyel, hogy az iszlám nemcsak egy vallás, hanem egy meghatározott – a középkori arab világ értékeit tükröző – civilizáció, kultúra és politika is egyben. Ebből fakadóan az iszlám hatalomra kerülése Európában szükségképpen ehhez a tradicionális jellegű civilizációhoz és kultúrához vezet, amely élesen szemben áll a nyugati értékekkel és életformával.⁸

JEGYZETEK

- 1 Michel Houellebecq: *Behódolás*. Magvető, Budapest, 2015. Fordította: Tótfalusi Ágnes (309. o.). [Eredeti cím: Soumission.]
- 2 Egy másik könyvében a szexuális forradalom és szabadság pusztító hatására a megoldást a „nem szexuális úton szaporodó ember” megalkotása jelenti. „Az én hülye szüleim is ugyanabba az '50-es évekbeli libertines, kicsit hippy jellegű közegbe tartoztak, mint a te anyád. [...] Megvetem ezeket az embereket, azt is mondhatnám, hogy gyűlölöm őket. A rosszat képviselték, sőt teljes joggal állítom, hogy ők maguk hozták létre a rosszat.” (Elemi részecskék, 207. o.) Mellesleg ebben a könyvben a szerző az iszlám vallást még butának és ostobának minősíti. Michel Houellebecq: *Elemi részecskék*. Magvető, Budapest, 1998. Fordította: Tótfalusi Ágnes (324. o.)
- 3 Rostoványi Zsolt (2008): Reiszlamizáció és/vagy az iszlám szekularizációja. Adalékok az iszlám értelmezéséhez. In Balogh Péter, Dobos András, Forgách Attila, Nagy Beáta, Szűcs Anita (szerk.): *60 éves a Közgazdaságtudományi Egyetem. A Jubileumi Tudományos Konferencia alkalmából készült tanulmányok. 4. kötet*. Társadalomtudományi Kar. AULA, Budapest, 215–226. o. <http://www.grotius.hu/doc/pub/PTCFHS/69%20rostovanyi.pdf> 2. o.
- 4 Population Reference Bureau (2014): *2014 Worlds Population Data Sheet*. http://www.prb.org/pdf14/2014-world-population-data-sheet_eng.pdf
- 5 *The Future of the Global Muslim Population*, January, 2011. <https://muslimstatistics.wordpress.com/2014/02/06/pew-fertility-rate-for-muslims-and-non-muslims-in-europe/>
- 6 Rostoványi Zsolt (2008): i. m.
- 7 *CIA World Factbook*, 2015. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/fr.html>
- 8 Az SZTE JGYPK, Alkalmazott Humántudományi Intézete által szervezett Szabad Könyvklubban folytatott beszélgetés (2016. február 22.) inspirálta ezt a tanulmányt.